

# Boris Vezjak

## Kulturna in politična paranoja

### Uredniški uvodnik

Dandanašnji je kulturna in politična paranoja, z obveznimi elementi teorije zarote, postala sestavni del številnih psiholoških, kulturoloških, socioloških in filozofskih raziskav v zelo različnih sferah družboslovja. Težko bi si zamislili področje, v katerem bi ne naleteli nanjo. Pa vendar je v nekaterih študijah, predvsem v Evropi, manj navzoča. Čeprav je ne znamo dobro opisati, ker se nam konceptualno izmika, ostaja pred nami kot jasna diskurzivna matrica in prepoznaven fantazmatski okvir, s pomočjo katerega lahko hitro prepoznamo in identificiramo posamezna dejanja in miselne vzorce. Še huje, veliko sodobnih avtorjev govori o nič manj kot kulturi paranoje, v katero smo zabredli, bodisi v sferi politike (ne glede na usmeritev), množičnih in drugih medijev, etabliranih ali marginalnih kulturnih praks, družbenega življenja vseh vrst. Dobra lastnost ob tem je enostavnost diagnostike: primeri paranoje in teorij zarot ne potrebujejo posebne razlage in napore prepoznavanja. So vsem znani in vsem na očeh, še bolj naše podleganje njihovim urokom: konspirativnost razbiramo skozi različne religiozne dogme o koncu sveta, bizarne newagevske ideje, fantastične zgodbe o zunajzemeljskih bitjih, žitnih krogih in neznanih letečih predmetih, tiste o namerno sproženih svetovnih epidemijah in kemičnem zastrupljanju državljanov, konspirativnih zarotah posameznih vlad in držav. Še najhitreje se take teorije lepijo na nekatere nenadne dramatične in tragične dogodke, vse od umora J. F. Kennedyja, vietnamske vojne, afere Watergate pa tja do novodobne paradigme, terorističnega napada na New York 11. septembra 2001.

Vendar so to le eksplicitne oblike pojava. Pomembno je vedeti, da na politično paranojo ali njeno širše učinkovanje v kulturi in družbi ne smemo (in niti ni nujno) gledati skozi klinična očala. Relevantnost koncepta je že dolgo tega pustila za sabo freudovsko individualno rabo in psihoanalitične kontekste. Danes paranoja ne velja niti za bolezen, temveč kvečjemu psihično motnjo, o njenih učinkih v družbi skozi kolektivno navzoče miselne vzorce ravnanj in razlag pa sploh nismo pripravljeni razpravljati kot o nečem, kar bi bilo v svojem odstopanju od normalnega potrebno zdravljenja, če bi to že bilo – glede na navzočega kolektivnega duha – sploh možno. Skratka, teorije zarot nam na neki drugi ravni sicer razkrivajo množičen paranoiden pogled na svet, vendar jih ne razumemo nujno kot odraz patološkega, prej kot svojstveno formo subjektivnosti in njen manifestni izraz. Običajno nastajajo zunaj množične kulture, a se večkrat zlahka postavijo v njeno središče. Hitra psihoanalitična razlaga v

analizi množične psihologije nam jih ponuja kot izsiljeni odgovor na tesnobne občutke nekega kolektiva, morda etnične skupnosti, nacije ali naroda, nastale ob določenem stresnem izkustvu, s katerim želimo ubežati srečanju z realnostjo. Takšna interpretacija je danes presežena, kajti za večino avtorjev, kot so npr. Slavoj Žižek, Peter Knight, Timothy Melley in Michael Barkun, paranoja funkcionira kot sestavina ameriškega vsakdana – je preprosto del kulturnega algoritma in primeri, ki jih običajno ob tem navajamo, niso po naključju po svojem izvoru pretežno ameriški.

V znanem eseju z naslovom »*Dobrodošli v puščavi Realnega*« nam Žižek poda ilustracijo tistega, kar drzno poimenuje »ultimativna ameriška paranoidna fantazma« – najde jo v filmu Petra Weira z naslovom *Trumanov šov* (1998). Tisto, česar se povprečen Američan utegne bati, je po njegovem možnost, da se bo nekega lepega dne sredi majhnega idiličnega kalifornijskega mesteca zbudil z ugotovitvijo, da je svet okoli njega bil dejansko izmišljen. Celó zaigran, ker ga je nekdo želel le goljufivo zavesti, da živi v resničnem svetu. Da so njegovi sovaščani, ki jih srečuje na ulici, zgolj dobro verzirani igralci, da ga skrite kamere nenehno spremljajo, a tega ni opazil, da so vsi detajli njegovega vsakdana, čeprav navidezno naključni, do podrobnosti premišljeni, in da je, ker tega ne ve, zgolj igralec v velikem resničnostnem šovu. Zaradi tega ga je, navaja Žižek, skratka lahko upravičeno groza te »nerealnosti«, ki ga obdaja in jo je ustvaril poznokapitalistični raj, v sebi povsem hiperrealen in nesubstancialen. Paranoja kot simptom (nove) subjektivitete in družbenih razmerij je torej nekaj, kar ne označuje družbene bolezni, temveč nasprotno našo ujetost v nek fantazmatski okvir, znotraj katerega organiziramo svoj lastni užitek, kot bi rekel Lacan, ki se zrcali predvsem skozi način zaznavanja družbene realnosti, ki je v sebi že »bolna«. V tem smislu sta terapija in naš način zaznavanja ustrezno podana in pravzaprav smiselna.

Teorija zarote je sicer le ena možna, a zelo razširjena in otipljiva oblika paranoje. Slednja velikokrat vsebuje sestavine manihejskega pogleda na svet, kajti riše nam večeren spopad sil dobrega in zlega, pravi Barkun, ki jih zaznavamo okoli nas. Variacija teme so delitve na »naše« in »njihove«. Njen zaščitni znak je lahko prepričanje o vsesplošno navzočih apokaliptičnih razsežnostih dejanskega stanja, nenazadnje je zanjo značila neutrudna zahteva po ustvarjanju miselnih sistemov, ki so v svoji osnovi celo logično izpeljani in v tem smislu »racionalni«, vendarle pa povsem neverjetni, ko vpeljejo zahtevo vzročne povezave vsega z vsem. Kot ugotavlja Patrick O'Donnell, je klasičen pogled na teorije zarot kot na nekaj, kar se sproži na podlagi šokantnih in travmatičnih zgodovinskih dogodkov v Ameriki, preživet; prej moramo take teorije videti kot v sebi simptomalno reakcijo na postmoderna čas in kot izraz poznokapitalističnega stanja kulture, v katerem se je družbeni prostor preoblikoval v skladu z zahtevami

množičnih medijev in novih komunikacij. Civilnodružbeni angažma je zamenjala realnost zasebne potrošnje, ta pa usmerja in regulira naše politično, socialno in kulturno udejstvovanje – vsakomur ponuja možnost individualnih izbir na prostem trgu, s tem pa namesto svobode sili posameznika v negotovost in nemoč izbire, kot bi temu rekla Renata Salecl. Zaradi tega je v postmodernem času nastopila kriza identitete in ta pojem je doživel radikalno predrugačitev: prej zajamčena avtonomija subjektivnosti, zgrajena na podlagi idealov razsvetljenstva v obdobju moderne, je zdaj deležna preloma in poskusa vzpostavitve nove subjektivnosti v širšem časovnem in prostorskem okolju iskanja drugačnih osmišljanj na podlagi novih struktur in dogodkov, kot ugotavlja Sam Coale. Na neki točki se zato lahko negativna obravnava paranoje prevesi v svoje nasprotje, v neke vrste strategijo preživetja, v literarizirano celostno upodobitev sveta in njegovih nenaključnih naključij v želji ustaviti fragmentacijo prostorskega in časovnega izkustva. Na drugi strani so tisti, ki vendarle menijo drugače in menijo, da paranoja ruši »kognitivno kartiranje«, da je in ostaja napačen uvid in nelegitimna oblika znanja na poti v paranoidno in cinično obarvano subjektivnost, vedno in vselej vredno kritike.

Richard Hofstadter je v svoji kulturni knjigi lepo opisal »paranoidni stil« v ameriški politiki na primeru razlike med kliničnim paranoikom in paranoidnim političnim govornikom. Prvi okoli sebe opazuje sovražnega in konspirativnega svet, ki se je obrnil proti njemu, medtem ko drugi hiti razlagati, da se je taisti svet obrnil proti narodu, kulturi, načinu življenja – ne le proti njegovemu, temveč še milijona drugih. Paranoja, pravi Hofstadter, sicer v obeh primerih označuje isto kvaliteto vročičnega pretiravanja, ponorele sumničavosti in občutka ogroženosti, fantazmatiko zarote, toda med kliničnim paranoikom in njegovim političnim ekvivalentom vendarle obstaja občutna razlika. Oceniti, da nekdo vodi politiko ob pomoči paranoje, pač še ne pomeni podajati njegove klinične anamneze. Paranoidni stil je kolektivno in simbolno obarvan in nikakor ni pojem, ki bi se navezoval na posameznika. Toda osnovno napako storimo, če v njem vidimo le retorično gesto in ga razumemo kot nekaj, kar nima zveze z resničnostjo – čeprav Hofstadter omenja tudi to možnost prehoda od politične retorike v politično patologijo. Ne, stil je mišljen kot nekaj, kar subjektom opiše realnost. Vendar že pri tem avtorju zlahka razberemo, da ima paranoja resne ideološke implikacije, predstavlja se nam kot grožnja, ki zbuja strah, je reakcija na naš občutek, da bo uničen naš utečeni in samoumevni slog življenja. Recimo apokaliptične napovedi o koncu sveta, razpadu političnega sistema, vojni dobrih in slabih, bodisi na ravni kozmičnega in svetovnega, bodisi na ravni globalne ali lokalne politike, ustvarjajo koncept sovražnika, tistega Drugega v številnih personifikacijah, ki pa nam vselej krade užitek. Lik sovražnega Drugega seveda osmisli in organizira naša dejanja in naše

misli. Klasična psihoanaliza nam naše mentalne reakcije razloži s pomočjo tako imenovanega obrambnega mehanizma projekcije. Oziroma, kot koncizno pove Hofstadter, paranoidni stil je »imitacija sovražnika«. Verjetno najbolj konkretno upodobitev je posnemanje demonstriralo v letih po 2001 s tako imenovano »vojno proti terorizmu« v času G. W. Busha. Splošna obsedenost v nadaljnjih letih se je odrazila v vojaški logiki delitve držav na svetovnem zemljevidu npr. med tiste, ki so pridne, in tiste, ki so malopridne, kot tudi npr. v vojaški okupaciji Iraka leta 2003. Kot so opozorili nekateri interpreti, npr. Peter Knight, pa se Hofstadterjeva analiza lahko kaj hitro ujame v past ponovitve paranoidne geste: s tem, ko se kampanjsko bori proti paranoidnemu stilu, s tem, ko ga demonizira in preganja, kajpada tvega, da bo ponovila povsem isto obliko mišljenja, ki ga želi obsoditi. In to je seveda zanka, v katero se lahko pusti ujeti marsikatera tovrstna teorija.

Objavljeni izbor razprav o kulturnih in političnih aspektih paranoje je šele prvi te vrste v slovenskem prostoru ali slovenskem jeziku. Pretežno se ukvarja z »globalnimi« dimenzijami fenomena, čeprav je tudi Slovenija zadnja leta postala lep primerek pacienta, vrednega natančne analize. Nekateri dogodki, še zlasti osredinjeni okoli tako imenovanih afer, so namreč v preteklem obdobju, intenzivno po letu 2008, vedno bolj nakazovali njeno prisotnost: v mislih imam afero Patria, afero z orožjem v njenih ponovitvah, afero Baričević in podobne. Popolnoma na dlani je, da paranoidnost in psihopolitika paranoje v svojih pojavnih oblikah v Sloveniji ne prinaša jasnih specifičnosti, čeprav bi lahko našli tudi takšne. To omenjam, ker bralcu dolgujem pojasnilo o svoji začetni motivaciji. Ko sem se kot urednik tega tematskega sklopa poskusil soočiti z »resnico« tovrstne stvarnosti, sem ugotovil, da pri nas nimamo dovolj usposobljenih ljudi, ki bi lahko kvalitetno in zadostno razpravljali o njej. Obrnil sem se na nekaj strokovnjakov in piscev, ki bi pisali o slovenski stvarnosti, toda neuspešno. Nenazadnje so pri nas o njej največ pisali filozofi, npr. znotraj lacanovske šole, pa še ti relativno malo. Psihiatrične in psihološke stroke res nisem obredel, a svojevrstna slovenska posebnost je, da ti običajno ne pišejo o družbenih oziroma kolektivnih fenomenih – v danem primeru pa se obravnava prav ta segment. Na koncu sem ugotovil, da bom moral za to, da slovensko analizo elementov ustrezno uskladim s koncepcijo paranoje nasploh, poklicati na pomoč tuje verzirane poznavalce. Imel sem srečo, našel sem najboljše. Na ta način je nastal izbor besedil, v katerem so izključno zastopani avtorji, ki so se s fenomenom doslej intenzivno srečevali na svoji strokovni in znanstveni poti; večina jih je o politični in kulturni paranoji celo napisala odmevne knjige ali vsaj znanstvene članke. Čeprav je bila moja ambicija pisati predvsem o paranoji v politiki, sem vesel, da se je izteklo drugače. Objavljeni članki so teoretsko dovolj široki,

da so zajeli bistveno širšo paleto njenih artikulacij. V zborniku tako nastopa **Jerrold Post**, ki je profesor psihiatrije, politične psihologije in mednarodnih zadev na Univerzi George Washington v Washingtonu. Med drugim je avtor kultne knjige *Political Paranoia: The Psychopolitics of Hatred* (1997), skupaj z R. S. Robinsom. Naslednji avtor je **Mark Fenster**, profesor prava na univerzi na Floridi, specialist za pravno in kulturno teorijo, avtor knjige *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture* (2008, druga izdaja), katere poglavje nam je prijazno odstopil. Podobno velja za **Jacka Braticha**, ki predava novinarstvo in medijske študije na Rutgersu (State University of New Jersey). Naslednji avtor, **Samuel Coale**, se ukvarja z ameriško literaturo in kulturo na kolidžu Wheaton v Nortonu blizu Bostona (Massachusetts). Je avtor knjige *Paradigms of Paranoia: The Culture of Conspiracy in Contemporary American Fiction* (2005). **Timothy Melley** predava angleščino na Univerzi Miami v Ohio, kjer se ukvarja s kulturnimi in literarnimi študijami in je avtor knjige *Empire of Conspiracy: The Culture of Paranoia in Postwar America* (2000). **Jonathan Bach** predava mednarodne odnose in se ukvarja z geopolitiko, kulturno politiko in kulturno antropologijo na New School v New Yorku in prav tako veliko piše o politiki paranoje. **Alexander Dunst** se ukvarja z ameriški literarnimi in kulturnimi študijami, kritično teorijo in intelektualno zgodovino na univerzi v Nottinghamu v Veliki Britaniji. Med drugim je sourednik knjige *Towards New Collective Subjects* (Special Issues of Subjectivity, 2010). **John C. Hampsey** predava angleško književnost na California Polytechnic State University v Kaliforniji. Med drugim je avtor knjige *Paranoia and Contentment: A Personal Essay on Western Thought* (2004). Na koncu zbornika je še moj članek o slovenskih značilnostih politične paranoje, kakršno zaznavam v zadnjih letih.

Seveda si želim, da bi posebna dvojezična številka Dialogov o paranoidnem mišljenju odprla nove horizonte interpretacij, teoretskih in praktičnih; za to je veliko možnosti, ker se ga dotika v njegovih najširših teoretskih, empiričnih, konceptualnih dimenzijah, kakršne najdemo v literaturi, fikciji, politiki, religiji in kulturi. Tudi če jih ne bo, bom zadovoljen, kajti zavedam se, da bo omenjeno čtivo za marsikaterega bralca že po sebi nekaj osvežilno novega. Ob tem računam na obe publiko, domačo in tujo, predvsem evropsko, ki bo zbornik lahko prebirala v angleškem jeziku. Prav zaradi tega dejstva sem hvaležen reviji Dialogi in njeni odgovorni urednici, da sta prijazno omogočila to dvojezično izdajo.